

denne post. Dette viste sig med al tydelighed at være rigtigt i kampen ved Sankelmark, hvad der imidlertid ikke hindrede ham i at optræde højst illojalt overfor overgeneralen, som han officielt angreb i en avisartikel. Det fik dog ingen følger for oberstløjtnant Beck. Desværre må man sige, når man tænker på hans uforsvarlige handlemåde ved Lundby den 3. juli, der kostede hans kommando 28 faldne. Ikke desto mindre befordredes han året efter til oberst. Med et sådant udvælgelsessystem forædler man ikke et officerskorps.

Der var dog et lyspunkt i krigen: slaget ved Helgoland den 9. maj. Det er måske derfor, at den marinehistoriske forfatter, kommandørkaptajn Kiær er mindre bitter overfor politikerne end hans to landmilitære kolleger. Til gengæld er han med rette nok så kritisk overfor de sømilitære dispositioner. Han anker således over marineministerens fordeling af skibe på de to Østersø-eskadrer, hvor orlogskaptajn Muxoll i vest fik for få skibe i forhold til sin opgave. Det skyldtes ministeren, orlogskaptajn O. H. Lützens manglende blik for betydningen af flådestøtte til hæren på Dybbøl og Als. Den samme mangel havde også tilfølge, at han bibeholdt Muxoll som vesteskadrens chef, skønt orlogskaptajnen manglede evne og vilje til samarbejde med hærens overkommando. Det gjorde bestemt ikke sagen bedre, at Muxoll i påfaldende grad også manglede kampånd.

Forøvrigt slutter Kiær sig til dem, der utvivlsomt med rette mener, at orlogskaptajn Suensons glorie er lige lovlig blankpudset. Stråleglansen skyldtes nok i nogen grad, at folket efter Danevirke og Dybbøl hungrede efter en sejr. Dermed er naturligvis ikke sagt, at det ikke var en smuk bedrift, de tre danske skibe øvede ved Helgoland. Men Suenson begik den fejl, at han efter træfningen forlod kamppladsen, førend våbenstilstanden trådte i kraft. Derved gik han sandsynligvis glip af en god lejlighed til at ødelægge fjendens søstridskræfter – og dette var hans egentlige opgave.

Det forekommer anmelderen, at Krigen 1864 kun føjer lidt nyt til vor viden om den skæbnesvangre krig. Bogen virker noget ensidig i sin placering af ansvaret for krigens skæve gang, og den er unødigt lang og detaljeret. Dens styrke ligger i, at den er forfattet af militærhistoriske fagfolk, og dens berettigelse kan søges deri, at de tidligere og bedre arbejder om krigen forlængst er udsolgt.

F. Askgård

Levestandarden i København i det 18. århundrede

POUL THESTRUP: THE STANDARD OF LIVING IN COPENHAGEN 1730–1800. *Skrifter fra Københavns Universitets institut for økonomisk historie nr. 5, i kommission hos G. E. C. Gads Forlag, København 1971, 302 s. 34,50 kr.*

Tilfredsstillelse af menneskelige behov i en verden, der er præget af knaphed, er udgangspunktet for den økonomiske videnskab, og undersøgelser af, hvorledes denne behovstilfredsstillelse er sket til forskellige tider, må derfor være et centralt emne for den økonomiske historie.

Direkte målinger heraf kan ske gennem levestandardsundersøgelser, der i nutidens samfund foretages på to niveauer, dels som et gennemsnit for et helt lands indbyggere, hvor fremgangsmåden normalt er den, at man finder nationalproduktet – evt. forbruget – pr. indbygger, en metode, der ser bort fra forskelle mellem de enkelte samfundsklassers forhold, dels ved for mere ensartede grupper at foretage undersøgelser af den faktiske indkomst og sammensætningen af forbruget i enkelthusstande. Den sidstnævnte type undersøgelser ligger i Danmark til grund for f. eks. beregningen af det lønregulerende pristal.

For ældre perioder må man i princippet anvende samme typer af analyser, men forholdene vanskeliggøres her i høj grad af et ufuldkomment talmateriale, og for tiden før 1900 er antallet af sådanne undersøgelser her i landet da også yderst begrænset – som vigtige undtagelser kan dog nævnes Jørgen Pedersens bog fra 1930 om »Arbejdslønnen i Danmark ca. 1850–1913« og V. Falbe Hansens beregninger i »Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne« fra 1889. I udlandet – især i England – har der derimod i den sidste snes år været ført en livlig diskussion om mulighederne for at få belyst ændringerne i levestandarden – specielt arbejderklassens – under den industrielle revolution omkring år 1800, hvor der er fremdraget værdifuldt talmateriale og udviklet forskellige indirekte metoder til at belyse udviklingen.

Med Poul Thestrups bog foreligger der nu en værdifuld afhandling, der tager parallelle problemer op for Danmarks vedkommende, idet man her får talmæssige udtryk for udviklingen i levestandarden i København i største delen af det 18. århundrede, baseret både på beregninger over gennemsnitligt forbrug pr. indbygger og detailundersøgelser for enkeltgrupper.

Bogen indledes med en kort diskussion af hvilke faktorer, der kan tænkes at indgå i et levestandardsbegreb, idet der baseret på FN-materiale gøres opmærksom på, at ikke blot føde, klæder og bolig udgør en del af levestandarden, men at denne tillige omfatter en række miljøfaktorer som fritid, arbejdsforhold m. v., en opfattelse, der er i fuld overensstemmelse med moderne nationaløkonomisk tankegang. Stillet over for vanskelighederne ved at finde egnet talmateriale til at belyse de sidstnævnte faktorer, indskrænker bogens efterfølgende kapitler sig dog til at undersøge tre »levestandardsmål«, 1) forbruget af levnedsmidler, 2) udviklingen i realløn og 3) sundhedsforhold.

I afsnittet om forbruget af levnedsmidler beregnes for hvert af årene 1730–1800 dels Københavns samlede forbrug af levnedsmidler på grundlag af konsumtionsstatistikken, dels antallet af indbyggere på grundlag af folketællingerne og kirkebøgernes dåbslister.

Konsumtionsregnskaberne, der indeholder et omfattende materiale over mængden af levnedsmidler, der indførtes til byen eller blev malet af byens møller, bliver i bogen underkastet et meget indgående kildestudium. Forfatteren har herved og ved de i en lang række bilagstabeller offentliggjorte talserier stillet et betydningsfuldt materiale til rådighed i en overskuelig form også for fremtidige studier.

Større problemer rejser sig imidlertid, når der skal foretages en sammenreg-

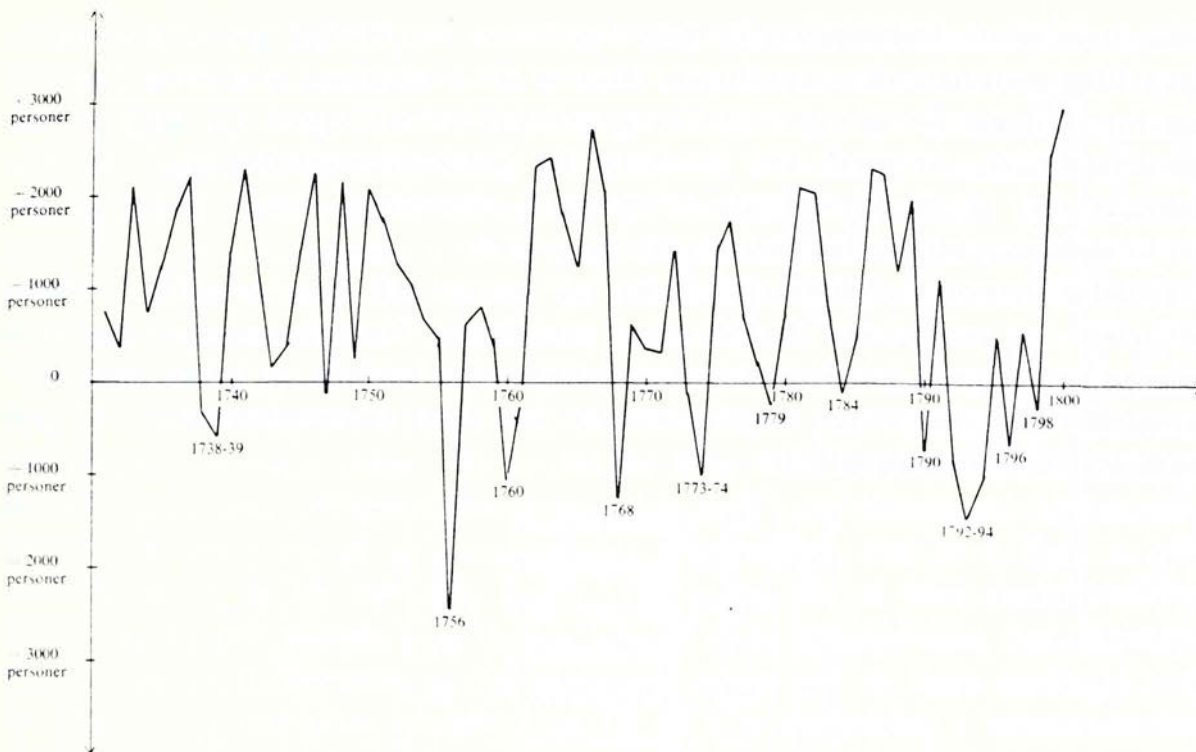
ning af det samlede forbrug, idet flere serier er ret ufuldstændige og må rekonstrueres ved antagelser ud fra den kendte udvikling i tidligere eller senere år. Det er et positivt træk ved bogen, at forfatteren søger at tage hensyn til disse skøn ved at beregne en usikkerhedsmargin, men det kan i enkelte tilfælde være vanskeligt at se en begrundelse for, hvorfor en given størrelse på en usikkerhedsfaktor vælges, jf. f. eks. side 42, hvor en vurderet import via toldboden uden nærmere forklaring gives en fejlmargen på $\pm 40\%$.

Københavns indbyggertal, der kun kendes for enkelte år fra folketællingerne, beregnes for de øvrige år ud fra antallet af døbte, idet der regnes med en konstant fødselshyppighed (antal fødte/døbte pr. 1000 indbyggere) på $34 \frac{2}{3}$. Denne metode, der allerede anvendtes af de tidligste befolkningsstatistikere i det 18. århundrede, har vist sig at være ret upålidelig, da overdødeligheden i dårlige høstår og epidemiar ikke rammer aldersklasserne ensartet, således at antallet af kvinder i de fødedygtige aldre kan svinge forholdsvis meget i forhold til den samlede befolkning, hvorved også fødselshyppigheden ved uændret frugtbarhed vil svinge. En del af denne usikkerhed kommer forfatteren dog ud over ved at regne med 7-års glidende gennemsnit (d. v. s. at årets tal er et gennemsnit af det fundne tal for året selv og de tre foregående og tre efterfølgende år) og indrømme en fejlmargen i tallene på $\pm 10\%$. Det må dog medgives forfatteren, at med vort nuværende kendskab til den københavnske befolkningsudvikling kan man næppe tænke sig nogen metode, der vil give et bedre resultat.

På grundlag heraf kan man nu finde det gennemsnitlige forbrug pr. indbygger af forskellige levnedsmidler, og et samlet udtryk fås ved at beregne levnedsmidlernes kalorie- og proteinindhold.

Til at vurdere disse tal ville det have været ønskeligt, om der var foretaget en sammenligning med andre undersøgelser af samme art på dansk og udenlandsk materiale. Tallene ligger i underkanten af de af Marcus Rubin for tiden omkring år 1800 angivne.¹ Det kan dog uden sådanne sammenligninger ses, at det beregnede kalorieforbrug pr. indbygger pr. dag har en sådan usikkerhed, at det for de fleste år vil være muligt at have såvel det nuværende danske som det nuværende indiske daglige kalorieforbrug inden for usikkerhedsgrensene, hvorved værdien af de vundne resultater naturligvis indskrænkes. Forfatteren er sig denne mangel ved bedømmelsen af det samlede forbrug bevidst og mener i stedet, at man med større sikkerhed kan bedømme *ændringen* i kalorieforbruget fra år til år af hans tal, idet en række usikkerhedsfaktorer her vil glide ud, fordi de trækker alle årenes tal i samme retning. Det er dog et spørgsmål, om fejlene i de årlige ændringer ikke i nogen grad undervurderes, idet udsving i høj grad vil blive dæmpet ved brug af glidende gennemsnit, således som det er sket ved angivelsen af befolkningens størrelse, og det er da mest sandsynligt, at fejlen i de årlige ændringer for visse enkeltår kan overstige de angivne fejlgrænser. Hvor stor fejlen er, kan man få et indtryk af ved for hvert år at sammenligne det årlige fald i Københavns befolkning efter Thestrups beregninger med

1 Marcus Rubin: 1807-14, 1892, side 148 f.

Figur 1: Nettoindvandringen til København beregnet som forskellen mellem Thestrups tal for befolkningsstigningen og den naturlige tilvækst.

forskellen mellem antallet af døbte og begravede i hovedstaden i det pågældende år. Forskellen mellem disse to tal skulle, hvis beregningerne er rigtige, angive nettoindvandringen til København fra ind- og udland. Denne vandrings omfang er indtegnet i figur 1. Det ses heraf, at vandringerne – stadig under forudsætning af, at beregningerne er rigtige – skulle have været stærkt svingende fra år til år, hvilket forekommer rimeligt. Der skulle desuden i enkeltår netto være sket en udvandring fra byen. Dette kunne måske tænkes at være tilfældet, hvis der var tale om epidemiår med flugt fra smittefaren, men næsten alle de store »udvandringsår« forekommer i år med stærkt aftagende dødelighed, hvilket tyder på, at fejlen ligger i beregningsmetoden. Netop fejl af denne type vil virke procentvis stærkt ind på ændringen i kalorieforbruget pr. indbygger fra år til år.

I det efterfølgende hovedafsnit søges et udtryk for reallønsudviklingen for forskellige arbejderkategorier. Hertil benyttes et prisindeks på 16 vigtige varer, der tillægges vægte i forhold til det gennemsnitlige forbrug pr. indbygger i 1731, og priserne på disse varer, som de findes i magistratens officielle priser og priskurranterne. Indekset vil nok i nogen grad overvurdere prisudviklingen i år med store prisudsving, idet der tillægges priser på årets dyreste årstider samme vægt som de billigste, hvorved der ikke tages hensyn til muligheden for at have lagre fra billigere perioder til dyre, eller til, at tilførslerne har været særlig små, når priserne var høje. Som helhed viser prisindekset, som det kan ventes med tidens stærkt svingende kornpriser, et meget ustabil forløb med højdepunkter i 1749, 1758, 1765, 1771, 1786, 1795 og 1799.

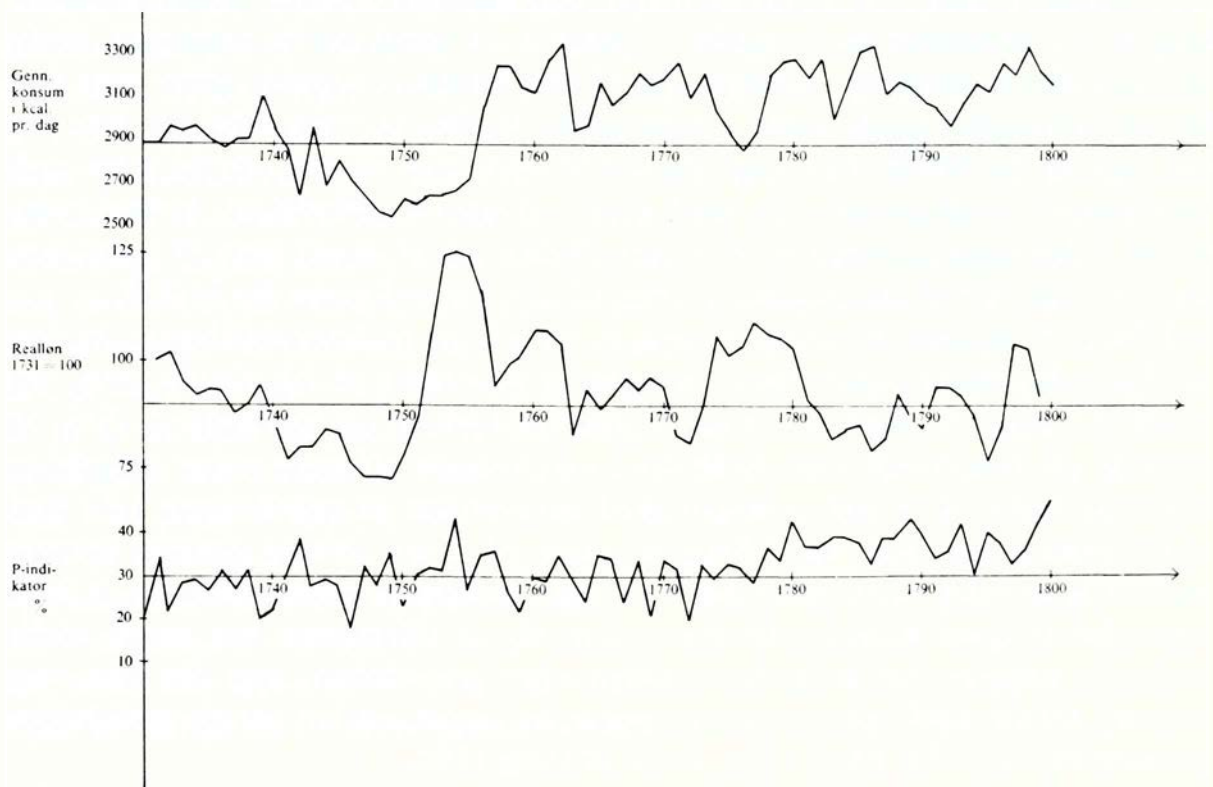
Den anden komponent til beregning af reallønsudviklingen er et pengelønsin-

deks, hvor alene Københavns kærnerregnskaber har kunnet give et tilstrækkeligt fyldigt materiale til at opstille en tidsserie for daglønns udvikling. Der regnes nu med en vis gennemsnitlig sæsonarbejdsløshed baseret på magistratens lønudbetalinger, hvorved der ses bort fra konjunkturarbejdsløshed og muligheden for, at de kommunale arbejdere i vintertiden kunne finde alternativt arbejde andetsteds eller modtage sociale ydelser.

Endelig beregnes reallønsudviklingen på normal vis som forholdet mellem pengeløns- og prisindeks. Med de store prisudsving forekommer der også store udsving i reallønnen for den undersøgte periode fra år til år, og heller ikke langtidsudviklingen viser nogen entydig tendens, idet man, når reallønnen i 1731 sættes til 100, får følgende billede:

1731-40 (gennemsnit):	93,1
1741-50 (gennemsnit):	77,6
1751-60 (gennemsnit):	108,1
1761-70 (gennemsnit):	94,8
1771-80 (gennemsnit):	98,4
1781-90 (gennemsnit):	85,4
1791-99 (gennemsnit):	92,0

I et tredje hovedafsnit søges endelig et mål for levestandardsudviklingen ved at se på aldersfordelingen blandt de døde i Helligånds sogn. Tankegangen er den, at samfund med lav levestandard er karakteriseret ved stor børnedødelighed, mens en højere levestandard ændrer mønstret mod en større andel af ældre blandt de døde. Ved derfor at se på hvor mange procent af de døde, der er

Figur 2: Sammenligning af Thestrups levestandardsmål.

over en vis alder – her 50 år – skulle man få et »levestandardsmål«, den såkaldte P-indikator. Metoden, der er udviklet af WHO, vil nok især være velegnet til at måle langtidsudvikling eller til at foretage sammenligninger mellem lande eller befolkningsgrupper med forskellig levestandard, hvorimod årsagerne bag kort-tidssvingninger kan påvirke procenten ret forskelligt. Materialet fra et enkelt sogn er naturligvis begrænset, men viser dog tydeligt en højere procent for de økonomisk bedrestillede end for øvrige befolkningslag og for alle døde en klar stigning i procenten i sidste del af det 18. århundrede.

Levestandardsbegrebet er et meget sammensat fænomen, og det er derfor ikke at vente, at de tre ovennævnte metoder skulle give et entydigt billede af udviklingen, så meget mere som de dækker over forholdene i delvist forskellige befolkningsgrupper. Alligevel kunne man dog godt i det afsluttende kapitel have gjort noget mere ud af at sammenholde resultaterne. Her er i figur 2. vist resultaterne af de tre metoder. Indtil 1780 synes der at være bedst overensstemmelse mellem metode I og II, dog således at de lønstigninger, der indtræffer med betydelige mellemrum, er den afgørende faktor ved de store udsving i serie II. Efter 1780 viser kun metode I og III en klar forbedring i levestandarden. Forklaringen kan måske her være, at de bedre økonomiske forhold under neutralitetsperioden især kom de bedre stillede i København til gode, mens arbejdernes lønudvikling ikke kunne følge trop med prisudviklingen.

Hans Chr. Johansen

Vandring bag kulisserne

GUSTAV LEHRMANN: KØBENHAVNSKE KIG. *Wøldikes forlag 1971. 135 s. 91 tegninger af Charlotte Clante. Kr. 39,50, indb. 49,50.*

Journalisten og forfatteren Gustav Lehrmann døde i sommeren 1972. Han var gennem en del år tilknyttet dagbladet Information, hvori hans essays om københavnske huse og personer jævnligt blev offentliggjort. Inden sin død nåede Gustav Lehrmann at samle sine sidst publicerede artikler i denne bog, som udkom i slutningen af 1971. Den er opbygget på samme måde som »Inden for portene«, der udkom i 1970 (se Fortid og Nutid 1971 s. 581 f): et halvhundredede korte, velskrevne artikler om københavnske lokaliteter illustreret med Charlotte Clantes elegante tegninger.

Forfatteren opfordrer i forordet sin læser til at gå på opdagelse i det gamle København. De nye huse, der skyder op, er efter hans mening ikke alle at foragte, men de mangler noget: man kan ikke gå på opdagelse i og omkring dem. Derfor holder han sig til de gamle huse, der har en historie at fortælle. Man kommer til at fundere over, hvad »Tjæreborg« eller Arne Jacobsens seddeltrykkeri vil kunne fortælle om 200 år. Vil man til den tid føle, at der er atmosfære over Royal Hotel og Domus portus?

Hvis man vil se lidt bag de gamle huses facader, har man i denne bog en god vejledning. Man får mere ud af sit kiggeri, hvis man ved noget om husenes histo-